

Кошымова Акнур Оразгалиевна

**VIII-XIII ғғ. Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің
қалыптасуындағы орны**

**6D020300-«Тарих» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясына**

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертация жұмысында қазақ, әзербайжан, түрікмен, қырғыз, түрік тәрізді түркі халықтарының этногенезіндегі оғыздардың орны зерттеледі.

Зерттеудің өзектілігі. Зерттеліп отырған мәселе отан тарихында, сондай-ақ шетелдік тарихнамада да өзіндік орны бар өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Кейінгі түркі халықтарының этногенетикалық қалыптасу үдерісіндегі ежелгі және терең тарихи тамырларына байланысты оғыз рулары мен тайпаларының қазақ тарихына тікелей қатыстылығы зерттеушілер тарапынан мойындалған.

Жекелген түркі халықтарының өзіне тән қалыптасу, даму бағыттары мен ерекшеліктерін қарастырғанда олардың әрбірінің түп негізінде басты фактор болып саналатын тұрғылықты халықтар мен сырттан келушілер арасындағы араласулар нәтижесінде этникалық құрамын, тілін, мәдениетін айқындайтын миграциялық және ассимиляциялық үдерістердің атқарар қызметі зор екендігін көреміз. Сондықтан да заманауи көзқарастар тұрғысынан қарағанда Орталық және Кіші Азияны, Кавказды мекен еткен оғыз тілдес халықтар тарихын қазақ халқы тарихымен сабақтастыра зерттеу арқылы құнды ғылыми нәтижелер алуға мүмкіндік береді.

VIII ғасырда Моңғол үстірті мен қазіргі Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінен бастау алып, Сырдария алқабына, одан әрі қазіргі Түркменстан, кейіннен Әзербайжан және Анадолы жеріне дейін жаппай көшудің нәтижесінде осы аймақтардағы этникалық үдерістердің өзгеруіне түбегейлі ықпал еткен оғыздар тарихын тарихи-генетикалық сабақтастығын ескере отырып қарастыру қажет. Түркі халықтарының Алтай өңірінен Еуразияның далалық аймақтарына қоныс аударуының екінші кезеңі қазіргі Қазақстан, Шығыс Еуропа және Орталық Азия территорияларында өмір сүрген халықтардың тағдырында үлкен тарихи маңызға ие болды. Өйткені оғыз тайпаларының жаңа жерлерге қоныстануымен Еуразия аумағындағы мемлекеттер халықтарының түркіленуінің жаңа кезеңі басталды.

Сол кезеңде пайда болған мемлекеттік құрылымдар қазіргі түркі халықтарының тарихи алғышарттары және этникалық бастауы, кейіннен ұлттық бейнесінің бастамасы деуге болады. Көрсетілген аймақтардағы түркі халықтары этногенезінің ерте кезеңінің қалыптаса бастауы, атақонысы мен алғашқы мекендері Қазақстан территориясымен тікелей байланысты екендігін ескеру қажет. Сондықтан да тарихтың барлық аспектісін тұтастай және өзара

байланыста қарастыру қазіргі түркі халықтарының қалыптасу тарихын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Осылайша, зерттеу объектісі ретінде алынып отырған оғыздардың түркі халықтарының қалыптасуындағы орны мен рөлін анықтау мәселесі тарих ғылымы үшін жоғары дәрежедегі өзектілікке ие.

Түркі халықтарының этникалық байланыстары мен туыстығын зерттеу тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі Елбасы – Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың саяси және мәдени бастамаларындағы маңызды басымдықтары ретінде қабылданды. Ортақ тарихи бастаулары мен түркілік бірліктің маңыздылығын жиі еске түсіретін, түркі халықтарын ұйыстыруға бағытталған Тұңғыш Президенттің идеялары мен бастамалары жаһандану және интеграциялық үдерістер жағдайында аса құнды болып табылады. Осыдан туындайтын басты қорытынды, түркілердің этникалық тарихы мен этногенезіне қатысты тақырыптар бүгінде ғылыми-тарихи өзектілікті ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік және идеологиялық мәселелер қатарын құрайды. Жаһандану кезеңінде түркі әлемін құрайтын халықтар өздерінің этникалық бірегейлігі мен мәдени ерекшеліктерін сақтауға күш салады. Міне сондықтан да түркі тарихында оғыз мәселесінің жаңа қырларын аша түсу қажет.

Зерттеудің нысаны. Ортағасырлар кезеңіндегі түркі халықтарының, соның ішінде түрікмен, әзербайжан, анадолы түріктері, қырғыз және қазақ тарихындағы этникалық жақындық, сабақтастық, саяси және этникалық өзара байланыстарды көрсететін оғыздардың қатысуымен болған этникалық үдерістер болып табылады.

Зерттеудің пәні ретінде түрікмендер, осман түріктері, енисей қырғыздары, сондай-ақ қазақ халқының құрамындағы жалайырлар, наймандар, қоңыраттар, адайлар, қаңлылар тәрізді белгілі бір ру-тайпалардың қалыптасуына ықпал еткен VIII-XIII ғасырлардағы оғыз компоненті анықталады.

Диссертацияның мақсаты: VIII-XIII ғасырлардағы оғыздармен тарихи сабақтастықтағы түркі халықтарының этногенетикалық байланыстарындағы оғыз компонентінің рөлін зерттеу.

Зерттеудің мақсатына сәйкес келесідей міндеттер қойылды:

– түркі халықтарының этникалық үдерістерін талдаудың теориялық ұстанымдарын негіздеу;

– пәнаралық және археологиялық зерттеулердің нәтижелерін ауызша тарихнама мәліметтерімен салыстыра отырып, Енисей қырғыздары этногенезіндегі оғыз компонентінің орнын анықтау;

– ортағасырлық түрікмен, әзербайжан, осман түріктерінің қалыптасуындағы оғыз ықпалдастығын миграциялық үдерістермен, рухани-мәдени байланыстармен және оғыз тайпаларының қалдырған этникалық іздері – топонимдік атауларға талдау жасау арқылы ашу;

– ортағасырлық оғыздардың жалайыр, қаңлы, ошақты ру-тайпаларымен этнотарихи сабақтастығын фольклорлық және шежірелік мәліметтерге салыстырмалы талдаулар жасау негізінде зерттеу;

– оғыздардың найман, қоңырат ру-тайпалық бірлестіктерімен этногенетикалық байланыстарын зерттеу негізінде этникалық құрамның өзара ықпалдастығы мен сабақтастығы мәселесіне баға беру;

– оғыздардың адай, шеркеш, жаппас руларының этногенезімен тарихи байланысын анықтауда археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған таңбалық белгілер мен жазба дерек мәліметтеріне салыстырмалы түрде зерттеу жүргізу.

Хронологиялық шеңбері VIII-XIII ғасырлар аралығын қамтиды. Зерттеудің бастапқы уақытын анықтауда VIII ғасырдағы оғыздар, әсіресе тоғыз оғыздар туралы нақты жазбаша мәліметтер беретін Орхон ескерткіштерінің (Күлтегін, Білге қаған, Тұнық-ұқ, Ел етміш (Білге атачым) Йабғу) мәліметтерінің үзінділері басшылыққа алынды. Оғыздардың этникалық тарихы VII ғасырдан, Түркі қағанаттары құрамынан бастау алады. Олар туралы нақты да сенімді жазба деректер осы, аталған бітіктас ескерткіштерінде айтылады.

Зерттеудің соңғы мерзімі ретінде XIII ғасырдың алыну себебі, оғыздар тарихын зерттеген белгілі ғалымдардың көпшілігі өз зерттеулерін осы тарихи кезеңге дейін жеткізеді. Жазба деректерде оғыздардың XIII ғасырда да Кавказ маңы мен Кіші Азияға қоныс аударған оңтүстік тобы азербайжан, анадолы түріктерінің этногенезінде маңызды рөл атқарғанын көрсететін мәліметтер сақталған. Расында да этникалық үдерістерге белгілі бір этникалық компоненттердің ықпалы ұзақ мерзімдерге дейін өз әсерін тигізе беретіні сөзсіз. Сонымен қатар уақыт өте келе өзара ықпалдасу мен қалыптасу үдерісінің шешуші кезеңінің соңы аяқталатындығын айтуға болады. Сондықтан да, зерттеуімізде XIII ғасыр түркі халықтарының этногенезіндегі оғыз компонентінің белсенділігін анықтаудағы басты уақыт кезеңі ретінде анықталды.

Диссертация жұмысының деректік негізі. Диссертациялық жұмыс түркі халықтарының этногенезіндегі оғыздар мәселесіне арналғандықтан деректер көлемі мен түрлері жағынан өте ауқымды болып келеді. Сондықтан негізгі деректерді төмендегідей топтарға бөлуге болады.

Деректердің бірінші тобын – ауызша деректер, екінші тобын – ортағасырлық жазба деректер, үшінші тобын – археологиялық және пәнаралық зерттеулердің мәліметтері құрайды. Деректерді топтастыруда және оларды сипаттауда соңғы жылдары отандық зерттеушілер ұсынған ауызша дерек мәліметтерін «жергілікті» (ішкі), ал ортағасырлық жазба деректерді «сыртқы» дерек мәліметтері деп жіктеу принципін басшылыққа алынды.

– Деректердің бірінші тобын – ауызша дерек мәліметтері құрайды. Оларға «Оғыз-наме», «Қорқыт ата кітабы», Әбілғазы Баһадүрдің «Түрікмен шежіресі», «Түрік шежіресі», Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түркі», Рашид ад-Диннің «Жами ат-тауарихы», Өтеміс-қажының «Чингиз-намесі», Қадырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағы», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі» және халық арасында кездесетін түркілердің пайда болуына байланысты, тайпалардың шығу тегіне қатысты аңыздық-шежірелік деректер, сондай-ақ «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарыққа шыққан көп томдық «Бабалар сөзіндегі» шежірелік дастандар, тарихи аңыздар, батырлар жырлары тәрізді мәліметтер жатады.

– Деректердің екінші тобын – жазба деректер құрайды. Бұл деректердің негізінде сол кезеңдегі мемлекеттердің, ру-тайпалардың тарихын жан-жақты

ашуға қол жеткізе аламыз. Олардың этникалық құрамына қатысты, шекаралас көрші халықтар туралы мәліметтері, әрқайсысының мемлекеттік құрылымы, басшылары мен олардың жүргізген ішкі және сыртқы саясаттары және дүниетанымы жайындағы мол мағлұматтар бүгінгі зерттеу жұмыстарын жүргізуде құнды әрі маңызды деректер болып табылады. Сыртқы дерек мәліметтерін өз ішінде тілдік және мазмұндық принципіне сәйкес араб-парсы деректемелері, армян, сириялық, византиялық деректер, және селжұқтық-османдық деректемелер, қытай деректері деп жіктедік.

Араб-парсы деректері.

Әл-Истахри «Китаб масалик ал-мамалик», белгісіз парсы авторының «Худуд ал-алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб» («Шығыстан батысқа дейінгі әлемнің шектері туралы кітап») шығармасы, Мухаммад ибн Наджиб Бекранның «Джахан-наме» («Әлем туралы кітап» немесе «Әлемді сипаттау»), «Худуд ал-алам», Әл-Масудидің «Китаб ат-танбих ва-л-ишрафы», әл-Макдисидің «Ахсан ат-такасим фи-ма'рифат ал-акалими», әл-Идрисидің «Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак» немесе «Китаб-Роджер» деп аталатын еңбегі, Ибн әл-Факихтың «Елдер туралы хабар», Әбу Усман Амр ибн Бахр әл-Жахиздің «Түркілер мен халифаттың басқа да әскерлерінің артықшылықтары туралы әл-Фатх ибн Хаканға хабары», ал-Исфханидің «Китаб зубдат ан-нусра ва нухбат ал-усра» шығармасы, Ибн ал-Асирдің «Тариха-ал-Камиль» (Полново свода истории – Тарихтың толық сипаттамасы) және т.б.

Армян, сириялық, армян және византиялық деректер.

XI ғасырдағы Аристахэс Ластивертциді, Матфей Эдесскийді, Мхитара Айриванскийді (XIII ғ.) айрықша атап көрсетуге болады. Армян деректері Х.Д. Андреасянның еңбегінде берілген. Сириялық және византиялық жазбаларының қатарын Михаил Сирийцтің деректері, X ғасырдағы Константин Багрянородныйдың шығармасы, Анна Комнинаның шығармасы және т.б. толықтыра түседі.

Селжұқтық-османдық деректер топтамасына Низам әл-Мульктің «Сиясат-намәсі», Захир ад-дин Нишапурдың «Селжұқ-намәсі», Ибн Бибидің Селжұқ мемлекеті туралы еңбегі, «Таварих ал-Салджук» (Селжұқ руының жылнамасы) және Әвлия Челебидің «Саяхат кітабы» кіреді.

Қытай деректемелері: Тайпалар, олардың пайда болуы, орналасуы мен этникалық құрамы туралы қытай деректерін Н.Я. Бичурин, Н.В. Кюннер, Ю.А. Зуев аудармаларынан аламыз.

- ***Деректердің үшінші тобын*** қосымша дерек сипатындағы археологиялық және пәнаралық зерттеулердің (мысалы, ДНК сараптамалары және т.б.), нәтижелері құрайды. Археологиялық зерттеулердің нәтижелерін оғыз тайпаларының тұрақтары мен қалалары, әрбір тайпаны анықтаудағы маңызды белгі және символика болып табылатын таңбалар құрайды. Барлық деректердің түрлері мен топтары біріге келе Орталық Азиядағы тарихи және этникалық оқиғалар туралы өзіндік мәліметтер береді.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы.

1. Этникалық үдерістерді зерттеудегі концептуалды ұстанымдарды талдай отырып түркі халықтарының этногенезіндегі миграциялық теорияның маңызы, негізгі ұғымдары мен ерекшеліктері дәлелденеді.

2. Пәнаралық және генетикалық зерттеулер нәтижелері, сондай-ақ ауызша дерек мәліметтерінің негізінде Енесай қырғыздарының қалыптасуында оғыз компонентінің шешуші рөл атқарғандығы анықталды.

3. Зерттеуде оғыздармен этникалық сабақтастығы болған түркі халықтарының (түрікмен, анадолы түріктері, әзербайжандар және т.б.) этникалық тарихы байырғы қазақ тарихымен тікелей байланыста қарастырылды және бұл өзекті мәселе кешенді ғылыми зерттеу объектісі ретінде алғаш рет зерделенді. Оғыздар тарихы мен мәдениетіне қатысты ауызша деректердің негізінде кейбір түркітілдес халықтардың мәдени тамырларының ортақтығы, тарихи-этногенетикалық байланыстары ашылды.

4. Ортағасырлық оғыз тайпаларының жалайыр, қаңлы, ошақты ру-тайпалық бірлестіктерімен этнотарихи сабақтастығын ашып көрсетуде жазба дерек мәліметтерін этнолингвистикалық талдау нәтижелері мен фольклорлық және шежірелік деректермен салыстырмалы түрде талдау жасаудың маңыздылығы көрсетілді;

5. Найман, Божбандардың (Қоңырат руына қарасты) оғыз тайпаларымен этникалық байланысын ашып көрсетуде, кейінгі түркітілдес халықтардың ежелгі ру-тайпалармен тарихи тұтастығы жайында болжамдар жасауға мүмкіндік беретін нәтижелер алынды;

6. Адай, Жаппас, Шеркеш руларының оғыздармен этникалық байланысын анықтау барысында бірегейліктің маңызды белгілерінің бірі саналатын таңбалар мен ұрандардың мәні негізделді.

Жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы. Диссертация жұмысы материалдарын қазақтардың ортағасырлық тарихын және VIII-XIII ғасырлардағы өзге түркі халықтарының этникалық тарихын, рухани мәдениетін және саяси оқиғаларын зерттеу барысында пайдалануға болады. Сондай-ақ, диссертацияның ғылыми нәтижелерін түркі халықтарының этногенезі, этникалық байланыстары бойынша жүргізілетін арнайы дәрістер курсы барысында студенттер мен ізденушілер, оқытушылар қолдана алады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

1. Түркі халықтарының қалыптасуы мен дамуының барлық аспектілері мен қырларын, этногенезін және оның қатысушыларын, этникалық компоненттерін, миграцияның айрықша рөлін, этникалық қауымдастықтың қалыптасуы және ұйысу ерекшеліктерінің әртүрлі кезеңдері мен сатыларын зерттеу аса маңызды. Сондықтан түркі әлеміндегі этникалық үдерістерді зерттеуде миграциялық теорияға байланысты тұжырымдарды автохтондық теориямен өзара салыстыра отырып қарастыру қажет. Еуразияның түркі тайпалары тарихының мазмұны өзінің сипаты мен әлеумттік-мәдени тұрғысынан көшпелілердің қоныс аударуы деструктивті ғана емес, ондай-ақ этноинтеграциялық және этноконсолидациялық тенденцияларға негіз болды деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан ортағасырлар кезеңіндегі

миграцияға ұшыраған көшпелі түркі тайпаларын этностардың құрама тобы ретінде емес, біріктіруші күшке ие этникалық құрылым ретінде бағалау мен зерттеудің маңыздылығы арта түседі.

2. Оғыздар ежелгі дах-массагет тайпаларының этникалық бастауын кейінгі ортағасырлардағы ру-тайпалардың мәдени-идеологиялық тарихымен байланыстырушы қызметін атқарады. Сондықтан да оғыздар тарихын олардың өздерінен бұрынғы түркі қағанаттарында өмір сүрген ертедегі түркілерден бөліп қарастыруға болмайды. Ал мұның өзі қазіргі түркітілдес халықтардың тарихи тамырларының тереңде екендігін дәлелдей түседі.

3. Тарих ғылымында осман түріктері, түрікмендер, әзербайжандар, қазақтар арасындағы мифологиялық сюжетке құрылған оғыздық фольклорлық үлгілердің ортақтығы, олардың басты кейіпкерлерінің ұқсастығы, аймақтық жағынан өзара байланыстылығы әлі күнге дейін этникалық байланыстарды анықтауда тереңдетіп қарастырылмаған. Бұл эпостық және басқа да шығармалардың қаһармандарын анықтауға, әртүрлі аймақтардағы мифтер мен аңыздардың ұқсастығына қатысты. Халықтардың арасында таралған этногенетикалық сюжеттердің, фольклорлық үлгілердің ортақтағы олардың этногенезіндегі оғыз компонентінің ортақ болуымен түсіндіріледі.

4. Оғыздардың шығыстан батысқа миграциясының қазіргі Қазақстан жері арқылы өткендігіне отандық тарихнамада жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінбеген. Оғыздар тарихы біржақты, қазақ тарихындағы оқиғалар мен үдерістермен терең байланыссыз сипатталады. Қазақтардың этникалық бастауы тек автохтонды тұрғындармен байланысты деген пікірлердің негізсіз үстемдік алуы қазақ тарихында оғыз мәселесін зерттеуге кедергі келтірді. Мұндай ұстаным түркі халықтарының этногенезі мен этникалық тарихын және байланыстарын салыстырмалы зерттеуде методологияның жоқтығынан туындайды. Осыған байланысты біз көтеріп отырған аталмыш мәселенің кейбір аспектілері алда да терең зерттеуді қажет етеді.

5. Этнонимдер мен топонимдерді зерттеу барысында пайдаланылған жазба деректер мәліметтерін лингвистикалық талдау нәтижелерімен салыстырмалы талдаулар жасау нәтижесі найман, божбан (қоңырат тайпасының құрамындағы) тәрізді ру-тайпалардың қалыптасуында оғыздардың айтарлықтай маңызды рөл атқарғандығын көрсетеді.

6. Түркі халықтарының ертедегі тарихының ортақ бастауларының нақты белгілері олардың арасындағы этномәдени байланыстар мен тайпалық одақтар арасындағы қарым-қатынастарды зерттеуде анық байқалады. Нақтылай түссек, бұған қазақтардың құрамындағы адай, жаппас тәрізді рулардың таңбалық белгілерінің түрікмендердегі салорлардың рулық таңбасымен сәйкес келетіндігі мысал бола алады. Мұндай фактілер бұл халықтардың тарихи тағдырының ортақтығын, тығыз этникалық байланыстардың орын алғандарын көрсетеді.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлдануы: Диссертация тақырыбы бойынша 14 мақала жарыққа шыққан. Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары 2014 жылы «Қазіргі заманғы жаһандану және ықпалдастық жағдайында әлемдік қауымдастық және Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында; 2015 жылы өткен «Қазақ хандығы:

тарих, теория және бүгінгі күн» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясында; 2017 жылы «Қазақстанның жаңа жаһандық жаңғыруы: «Алаш» және «Мәңгілік ел» идеялары» атты және «Ә.М. Оразбаевтың 95 жылдығына арналған «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясының материалдар жинағында; 2017 жылы Прагада өткен «Peoples of Eurasia: history, culture and interaction problems» атты VII халықаралық ғылыми конференциясы және «Актуальные вопросы научных исследований» атты XV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағында, сонымен бірге «ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы», «Қазақ тарихы» сияқты БҒСБК тізіміндегі республикалық журналдарда және «Milli Folklor», «Analele Universității din Craiova» атты Скопус базасында (SJR - 0.123) тіркелген халықаралық журналдарда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы: Жұмыс анықтамалардан, қыстартулар мен белгілеулерден, кіріспеден, 3 тараудан, 10 тараушадан, қорытындыдан, пайдаланған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.